

УДК 316.61-053.4-056.26

МОВНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМ СЛУХУ

Черних Л.А., к. психол. н.,
психолог-консультант
м. Севєродонецьк

У статті розглянута проблема мовного спілкування старших дошкільників з порушеннями слуху та його вплив на соціально-особистісний розвиток і соціальну адаптацію. Підкреслено важливість фонематичного слуху, сприймання мовлення та формування усного мовлення у нечуючих і слабочуючих старших дошкільників. Доведено, що мовленнєве спілкування є основним чинником взаємодії з навколишнім світом, розвитком особистості, успішної адаптації до соціуму у старших дошкільників з порушеннями слуху.

Ключові слова: старші дошкільники, соціальна адаптація, мовне спілкування, фонематичний (мовний) слух, мовленнєвий розвиток, порушення слуху, глухі, слабочуючі діти.

В статье рассмотрена проблема речевого общения старших дошкольников с нарушениями слуха и его влияние на их социально-личностное развитие и социальную адаптацию. Подчеркнута важность фонематического слуха, восприятия речи и формирование устной речи у неслышащих и слабослышащих старших дошкольников. Доказано, что речевое общение является основным фактором взаимодействия с окружающим миром, развития личности, успешной адаптации к социуму у старших дошкольников с нарушениями слуха.

Ключевые слова: старшие дошкольники, социальная адаптация, речевое общение, фонематический (речевой) слух, речевое развитие, нарушения слуха, глухие, слабослышащие дети.

Chernykh L.A. SPEECH COMMUNICATION AS A LEADING FACTOR IN THE SOCIAL ADAPTATION OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENT

The article deals with the problem of linguistic communication of senior preschool children with hearing impairments and with its influence on their socially personal development and social adaptation. It is emphasized the importance of phonemic hearing, speech perception and the formation of oral speech in the deaf and hard of hearing senior preschoolers. It is proved that speech communication is the main factor of interaction with the world, development of personality, successful adaptation to society in senior preschool children with hearing impairments.

Key words: senior preschoolers, social adaptation, linguistic communication, phonemic (linguistic) hearing, speech development, hearing impairment, deaf, hard of hearing children.

Постановка проблеми. Для успішної реалізації своїх можливостей у сучасному суспільстві одну з провідних ролей відіграє мовне спілкування. Воно допомагає налагоджувати контакти, презентувати свої вміння та навички, зацікавлювати співрозмовника, актуалізувати свій особистісний потенціал. Спілкування супроводжує людину з раннього дитинства і до глибокої старості. Дитина вчиться спілкуватися спочатку наслідуючи дорослих, потім набуває навичок спілкування, розвиває фонематичний слух для виділення звуків мови і розуміння співрозмовника. Саме спілкування дозволяє дитині старшого дошкільного віку, зокрема з порушеннями слуху, адаптуватися в соціумі.

Відповідно до вікової періодизації, старший дошкільний вік – це вік дітей від 5–6 до 7 років. Критерії вікової класифікації визначаються конкретними історичними, соціально-економічними умовами виховання і розвитку, які співвідносяться з віковою фізіологією, дозріванням психічних функцій.

Слід зауважити, що у зв'язку зі зростанням в останні десятиліття кількості ді-

тей з проблемами у розвитку особливої значущості набуває їх соціальна адаптація в суспільстві. Виходячи із специфіки розвитку дітей даної категорії в соціальній психології склалася традиція комплексного їх вивчення для створення умов для успішної адаптації в суспільстві. У своїй теорії культурно-історичного розвитку психіки Л.С. Виготський звернув увагу на те, що будь-який дефект, обмежуючи взаємодію дитини з оточуючим її світом, заважає їй оволодіти культурою, соціальним досвідом людства. Фундаментальним стратегічним завданням при роботі з дитиною, яка має проблеми розвитку, є адаптація її до соціальних умов. При цьому важливо виходити з потенційних біологічних і психічних можливостей кожного окремо взятого індивіда.

У даний час немає недостатньо науково обґрунтованих програм розвитку соціальних функцій у дітей з різними вадами розвитку, заснованих на вивченні особливостей цих функцій. Зокрема, це стосується і дітей з порушеннями слуху.

Незважаючи на значний інтерес дослідників до проблем мовного спілкування старших дошкільників з порушеннями слуху та його впливу на їх соціально-особистісний розвиток і соціальну адаптацію, накопичені до теперішнього часу дані про стан соціально-психологічних функцій у дітей даної категорії, фрагментарні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначають Н.В. Нижегородцева, В.Д. Шадриков та ін., стан організму дитини у 5–6 років свідчить про готовність до переходу на більш високу ступінь вікового розвитку, що передбачає більш інтенсивні розумові і фізичні навантаження [4, с. 7]. Старший дошкільний вік досліджено вкрай нерівномірно. Згідно з віковою концепцією Л.С. Виготського, розвиток особистості представлено процесом її якісного перетворення, що виражається в становленні новоутворень, що визначають зміст провідних діяльностей суб'єкта і його розвитку в цілому [2].

Дослідження Л.І. Божович, О.В. Запорожця, О.М. Леонтєва, В.С. Мухіної, О.О. Смирнової, Д.Б. Ельконіна та інших доводять, що вік з 5–6 до 7 років пов'язаний з цілою низкою новоутворень в психіці і свідомості дитини, тому що саме в цей період життя починають формуватися нові психологічні механізми діяльності і поведінки.

Участь у різноманітних видах діяльності дитини впливає на розвиток усіх психічних процесів, що сприяє ефективній соціальній адаптації. На процес соціальної адаптації дитини дошкільного віку величезний вплив робить дорослий як носій суспільного досвіду і цінностей [5].

Успіх соціальної адаптації багато в чому визначається взаємовідносинами між дітьми у групі дошкільного навчального закладу, на що вказують дослідження, проведені Т.А. Репіною, Я.Л. Коломінським. Якщо соціально-психологічні умови колективу відповідають спрямованості особистості дитини, то сприятлива атмосфера дружби, турботи один про одного сприятиме швидкій адаптації дитини, але, якщо норми групової моралі не відповідають компонентам соціально-психологічної структури особистості, то виникає стан психологічного дискомфорту [3, с. 48]. За допомогою контактів з однолітками у дитини формуються вміння сприймати та адекватно оцінювати себе та інших, що є необхідною умовою адаптації особистості в групі та суспільстві в цілому.

Вплив спілкування на соціально-особистісний розвиток дитини розглядають у своїх дослідженнях багато вчених (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.В. Запорожець).

Спілкування розглядається як специфічний вид людської діяльності (О.М. Леонтєв, О.О. Леонтєв), зміна його форм пов'язана зі зміною потреб дитини, провідного виду діяльності і ролі дорослого на кожному віковому етапі (М.І. Лісіна). Діяльнісний підхід до трактування спілкування дозволяє виділити його структурні компоненти: мотиви, предмет, комунікативний акт, дії, засоби спілкування.

До теперішнього часу проведені фундаментальні дослідження проблеми спілкування у дошкільників зі збереженим слухом (Н.М. Галігузова, М.І. Лісіна, Т.А. Репіна, А.Г. Рузська, О.О. Смирнова та ін.). Крім того, феномен спілкування є предметом уваги дослідників з різних галузей корекційної педагогіки та психології (В.В. Воронкова, О.Є. Грибова, О.Є. Дмитрієва, О.В. Заширинська, Г.В. Нікуліна, О.С. Орлова, О.Г. Приходько, Л.І. Солнцева, В.А. Фектистова, Г.В. Чиркіна та ін.) [1, с. 3–4].

Однією з важливих проблем сучасної науки є проблема мовленнєвого спілкування у дошкільників з порушеннями слуху.

Постановка завдання. Розкрити важливість розвитку мовного спілкування як провідного чинника соціальної адаптації старших дошкільників з порушенням слуху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток мовленнєвого спілкування дітей з порушеннями слуху розглядається у зв'язку з використанням обхідних шляхів через задоволення їх особливих освітніх потреб (О. Л. Гончарова, О.І. Кукушкіна та ін.). Проте, ряд аспектів розвитку мовного спілкування слабчучих дошкільників залишається невивченим. У першу чергу це стосується уточнення особливостей розвитку мовного спілкування у слабчучих дітей старшого дошкільного віку та обґрунтування психолого-педагогічних умов його розвитку [1, с. 3–4].

Спілкування – предмет вивчення багатьох психологів, педагогів, лінгвістів. Аналіз робіт Л.С. Виготського, Л.І. Божович, О.В. Запорожця, М.І. Лісіної показало, що впродовж усього життя спілкування впливає на становлення особистості людини, її самосвідомість, самопізнання, соціалізацію і є одним із факторів психічного розвитку дитини. Тільки в контакті з дорослими можливе засвоєння дітьми суспільно-історичного досвіду і реалізація ними можливості стати представниками людства (М.І. Лісіна). Спілкування – це взаємодія суб'єктів, що має за своєю природою діяльнісний характер і володіє певною структурою: мотив, предмет, комунікативний акт, дії, засоби спілкування (О.О. Леонтєв, Д.Б. Ельконін та ін.).

Інтеграція в масову школу вимагає глибокого й уважного вивчення психологічних особливостей дитини з порушенням слуху, її індивідуальних можливостей і вибору стратегії адаптації в нових умовах і в новому колективі як дітей, так і дорослих. У ході адаптації таких дітей велика роль належить дорослим, так як одним із специфічних дидактичних принципів роботи є посилення педагогічного керівництва поведінкою не тільки дитини з порушенням слуху, але і всіх оточуючих людей, включаючи педагогів різного профілю. Для дитини з порушенням слуху в будь-якому віці ситуація переходу в нові соціальні умови є стресовою. У цей час дитина дуже ранима, і, коли відбувається адаптація до нових умов, вчителю треба уважно стежити за тим, щоб дитина з порушенням слуху не була емоційно травмована іншими учнями. У перші місяці перебування в новому колективі потрібно намагатися створити атмосферу максимального психологічного комфорту, але без надмірної опіки, як з боку вчителів, так і з боку учнів. Проблема вирішення стресової ситуації виникає навіть у стабільному дитячому колективі. У багатьох випадках дитина при цьому втрачає свою активність, перестає брати участь в іграх, заняттях, або, навпаки, різко протестує.

Слід відзначити також, що проблема готовності дитини до шкільного навчання сьогодні розглядається в першу чергу як психологічна: пріоритет віддається рівню розвитку мотиваційно-потребневої сфери, довільності психічних процесів, операціональних навичок, розвитку тонкої моторики руки. Проте встановлено, що одна лише інтелектуальна готовність до школи не забезпечує успішного входження дитини у навчальну діяльність. Тим не менш, на практиці робота зі старшими дошкільниками зводиться до навчання читанню, письму і рахунку, щоб забезпечити їм, таким чином, деяку фору на перший етап шкільного навчання. Формування ж у дитини відповідної навчальної мотивації, довільності уваги, пам'яті, словесно-логічного мислення, орієнтування на спосіб дії, операціональних навичок виступає при цьому лише як побічний продукт навчання: все це повинно сформуватися саме собою, по мірі розвитку інтелектуальних навичок. Крім створення сприятливого психологічного клімату в колективі, куди надходить або поступила дитина з порушенням слуху, вчителя повинні знати індивідуальні особливості функціонування слухової системи учня.

Як показують дослідження, в індивідуальному розвитку дитини відбувається зміна форм спілкування у зв'язку з про-

відним видом діяльності і роллю дорослого на кожному віковому етапі (М.І. Лісіна, А.Г. Рузська, О.О. Смирнова та ін.). Відзначені зміни у спілкуванні дитини, як по його структурі, так і за змістом (Н.І. Лепська).

Мовне спілкування – спосіб взаємодії з людьми за допомогою знаків вербальної мови. З точки зору психолінгвістичного підходу мовленнєве спілкування – це мовленнєва діяльність, пов'язана зі спеціалізованим вживанням мови для цілей комунікації (О.О. Леонтьєв). Етапами мовленнєвої діяльності є: спонукально-мотиваційний, орієнтовно-дослідницький, виконавчий (І.А. Зимня, О.О. Леонтьєв, Т.Н. Ушакова та ін.) [1, с. 9].

О.О. Бодальов вказує, що успішність спілкування пов'язана з комунікативними якостями (товариськість, активність, ініціативність, тактовність, емпатія та ін.). Ці якості є базовими і утворюють комунікативне ядро особистості (Т.П. Абакірова, Н.А. Жемчугова, С.С. Кудінов, А.М. Разек та ін.).

У психологічному аспекті розвиток спілкування пов'язаний з комунікативними вміннями, необхідними для встановлення, підтримки спілкування і виходу з нього. До них відносять різні за своїм змістом і функціями мовні і немовні прояви (А.Г. Арушанова, Т.П. Колодяжна, Ф.А. Сохін та ін.).

Слід зазначити, що в основу розробленої комунікативно-діяльнісної системи навчання мові глухих дітей покладено формування мови як засобу спілкування. Даний підхід, розроблений у працях С.А. Зикова, Т.С. Зикової, І.В. Колтуненко, Б.Д. Корсунської, Л.П. Носкової, передбачає врахування комунікативної функції мови під час засвоєння її системного характеру; організацію цілеспрямованої роботи з розвитку мислення у зв'язку із засвоєнням мови; формування та розвиток мови в умовах колективної предметно-практичної діяльності; спеціальну організацію мовного середовища; формування потреби в мовному спілкуванні.

Базисними поняттями цієї системи є: практична діяльність; мовленнєве спілкування; мовна здатність; мовленнєва діяльність; співвідношення форм мовлення; глобальне та аналітичне сприйняття мови; наближене сприйняття мовних одиниць; уточнене відтворення слів; пов'язано-відбите обговорювання; ініціативна мова (Л.П. Носкова). Традиційно мовне спілкування розглядається як процес оволодіння мовою в її комунікативній функції у зв'язку з організованою діяльністю дітей і розвитком потреби у спілкуванні (С.А. Зиков), а оволодіння мовою безпосередньо пов'яза-

не із соціальним вихованням особистості дитини з порушеним слухом (Л.П. Носкова).

До теперішнього часу в науці створена цілісна система формування (розвитку) усного мовлення та слухового сприйняття у глухих, слабочуючих дітей як одного з важливих чинників повноцінного розвитку особистості, найбільш повної адаптації в суспільстві. Принципово важливе значення надається ранній діагностиці порушень слуху (з перших місяців життя), раннього початку спеціальної корекційно-розвивальної роботи при широкому використанні сучасної звукопідсилюючої апаратури (Т.А. Власова, Ф.Ф. Рау, Н.Ф. Слезина, В.І. Бельтюков, К.А. Волкова, І.Г. Багрова, О.П. Кузьмічова, Е.І. Леонгард, Л.П. Назарова, Т.В. Пелимська, Н.Д. Шматко, І.В. Корольова, О.З. Яхніна та ін.).

У дослідженнях підкреслюється, що освітньо-корекційна робота з глухими і слабочуючими дошкільниками проходить в умовах спеціально психологічно створеного слухомовного середовища, що передбачає розвиток у дітей активної мовної поведінки.

Однією з важливих умов навчання (розвитку) усного мовлення у глухих, слабочуючих дітей, підвищення ефективності освітнього процесу в цілому і подальшої соціалізації та адаптації є розвиток мовного слуху, який формується (розвивається) у процесі спеціального тренування слухової функції за допомогою використання звукопідсилюючої апаратури [6, с. 9–10].

Характеристика процесу мовленнєвого розвитку глухої (слабочуючої) дитини, яку навчають мові як засобу спілкування – невід’ємна частина аналізу її особистісного розвитку. Формування особистості дитини будується на співвідпорядкованості діяльностей, мотивів, переростання попередніх форм спілкування в наступні (Л.П. Носкова).

Система навчання мові слабочуючих дітей враховує своєрідність їхнього мовленнєвого розвитку, пов’язаного з недостатньою мовленнєвою практикою і неповноцінним сприйняттям мови. Мовленнєва недостатність слабочуючих дітей має системний характер вторинного порушення. Однак, у численних дослідженнях (Р.М. Боскіс, А.Г. Зікеєв, К.В. Комаров, К.Г. Коровін та ін.) переконливо показано, що відзначаються позитивні передумови і можливості до самостійного оволодіння усним мовленням і мовленнєвим спілкуванням. У вирішенні завдань соціально-особистісного і мовленнєвого розвитку слабчочуючих дітей реалізується такі принципи:

– принцип комунікативної спрямованості використовуваного мовного матеріалу;

– принцип зв’язку мовленнєвої практики з ігровою, пізнавальною, практичною та іншими видами організованої діяльності на уроці і поза ним;

– принцип ситуативності мови, що спирається на оволодіння мовним матеріалом і минулий мовний досвід;

– принцип активізації самостійності у вираженні думок і почуттів, що сприяє соціальній адаптації дитини з порушенням слуху.

У науці розроблено шляхи формування усного мовлення як засобу реалізації мовного спілкування (Ф.Ф. Рау, О.П. Кузьмічова, К.А. Волкова, Н.Ф. Слезина, О.З. Яхніна та ін.). Дослідження стосувалися вивчення мовного спілкування глухих школярів (Т.С. Зикова, М.А. Зикова, Т.А. Соловійова та ін.), у тому числі в умовах міжособистісного спілкування на уроках і в позаурочній діяльності (О.Г. Речицька, Ю.В. Гайдова та ін.). Однак, дослідження мовного спілкування слабчочуючих дошкільників проводилися в меншій мірі, найчастіше, по проблемі мовленнєвої готовності дітей до шкільного навчання (А.Г. Зікеєв, К.Г. Коровін, О.В. Кулакова, О.Г. Речицька, М.К. Шеремет та ін.).

На сьогоднішній день актуальними стають питання формування комунікативних компетенцій у дітей з порушеним слухом як базових універсальних навчальних дій (О.А. Красильникова, О.Г. Речицька, Т.А. Соловійова, О.З. Яхніна). Аналіз програм виховання і навчання слабчочуючих дітей дошкільного віку показав, що в якості спеціального завдання не виділена робота з розвитку мовленнєвого спілкування. Це завдання відноситься до предметно-цільових універсальних комунікативних навчальних дій і повинна знайти своє відображення в програмних вимогах корекційно-розвиваючої роботи.

Однією з центральних науково-практичних проблем, що привертають увагу різних учених (І.Г. Багрова, В.І. Бельтюков, Т.А. Власова, І.В. Корольова, О.П. Кузьмічова, Е.І. Леонгард, Л.П. Назарова, Л.В. Нейман, Т.В. Пелимська, Ю.Б. Преображенський, Ф.А. Рау, Ф.Ф. Рау, Н.Д. Шматко, О.З. Яхніна та ін.), а також П.Д. Губерніна, В. Вейс, А. Лева, К. Леймитц, О. Пер’є та ін., є розвиток слухового сприйняття осіб з порушеннями слуху. На сучасному етапі ця проблема є надзвичайно актуальною, що пов’язано зі значущістю найбільш повноцінного формування усного мовлення в осіб з порушеннями слуху як важливої умови особистісного розвитку, отримання освіти, соціальної адаптації та інтеграції в суспільстві.

У наукових дослідженнях (Р.М. Боскіс, І.М. Гілевич, А.Г. Зікеєв, С.А. Зиков, К.Г. Коровін, Л.П. Носкова, Л.І. Тигранова, К.І. Туджанова та ін.) підкреслюється значення активізації мовленнєвої діяльності для гармонійного психофізичного і особистісного розвитку осіб з порушенням слухом, успішної подальшої соціалізації та адаптації їх у суспільстві. У роботах Л.В. Андреевої, Т.С. Зикової, О.А. Красильникової, Л.П. Назарової, М.І. Нікітіної визначено значущість підвищення ефективності процесу навчання і виховання, максимального використання можливостей мовного середовища. При цьому враховуються загальні закономірності та особливості сприйняття мови, здатність наслідування і прагнення до активної і результативної дії (Р.М. Боскіс, Л.С. Виготський, С.А. Зиков, Б.Д. Корсунська, Е.І. Леонгард та ін.).

Повноцінний розвиток слухової функції є міцною основою слухо-зорової бази вдосконалення всіх сторін усного мовлення, у тому числі навичок її сприйняття. Завданням роботи з розвитку сприйняття мови на слух є формування вмінь і навичок сприймати мовний матеріал як за допомогою звукопідсилюючої апаратури різного типу, так і без неї. Водночас розвиненість слухової функції підвищує якість звуковимовлювального боку усного мовлення, удосконалює комунікативні навички, необхідні для соціальної адаптації.

Сучасна система формування та розвитку усного мовлення глухих і слабочуючих передбачає інтенсивний розвиток слухового сприйняття при постійному використанні електроакустичної апаратури (І.Г. Багрова, В.І. Бельтюков, Ф.Ф. Рау, О.П. Кузьмічова, Н.Д. Шматко, О.З. Яхніна та ін.) [6, с. 3–4].

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень з проблеми розвитку мовного спілкування глухих і слабочуючих дітей, даних про особливості мовленнєвого роз-

витку слабочуючих дошкільників в науці недостатньо, що потребує додаткового вивчення для визначення психологічних умов його розвитку [1, с. 10–12].

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, аналіз сучасних наукових даних свідчить про те, що для дітей старшого дошкільного віку з порушеним слухом, так само як і для односторонніх зі збереженим слухом, мовне спілкування є основним чинником взаємодії з навколишнім світом, розвитку особистості, успішної соціалізації та адаптації до соціуму. Тому дітям з порушенням слуху необхідно приділяти підвищену увагу при проведенні корекційно-розвивальної роботи щодо формування і розвитку фонематичного слуху, мовного і невербального спілкування, необхідного для реалізації особистісного потенціалу таких дітей і повноцінної участі у суспільному житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белая Н.А. Психолого-педагогические условия развития речевого общения слабослышащих дошкольников: автореферат дисс. к. п. н. 13.00.03 «Коррекционная педагогика (сурдопедагогика)». М., 2016. 26 с.
2. Выготский Л.С. Проблема развития. Собр. соч. в 6 т. М.: Педагогика, 1984. Т. 4. 432 с.
3. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. Минск: Знание, 1984. 96 с.
4. Нижегородцева Н. В., Шадриков В.Д.. Психолого-педагогическая готовность ребенка к школе. М.: ВЛАДОС, 2001. 225 с.
5. Социальная адаптация в дошкольных учреждениях / Под ред. Р.В. Тонковой-Ямпольской, Е. Шмидт-Кольмер, Л. Антанасовой-Буковой. М.: Медицина, 1986. 238 с.
6. Файтарон М. Развитие слуховой функции у лиц с нарушениями слуха: автореферат дисс. к.п.н.13.00.03 «Коррекционная педагогика (сурдопедагогика)». М., 2012. 19 с.